

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
ARCHEOGRAPHIC COMMISSION
M. HRUSHEVS'KYI INSTITUTE OF UKRAINIAN ARCHEOGRAPHY
AND SOURCE STUDIES

UKRAINIAN ARCHEOGRAPHIC YEAR BOOK

NEW SERIES

ISSUE 3/4

•

UKRAINIAN
ARCHEOGRAPHIC
COLLECTION

VOLUME 6/7

KYIV 1999

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
АРХЕОГРАФІЧНА КОМІСІЯ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ім. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

УКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОГРАФІЧНИЙ ЩОРІЧНИК

НОВА СЕРІЯ

ВИПУСК 3/4

•

УКРАЇНСЬКИЙ
АРХЕОГРАФІЧНИЙ
ЗБІРНИК

ТОМ 6/7

КИЇВ 1999

Черговий випуск “Українського археографічного щорічника”, що виходить у світ, на жаль, із значним запізненням, знайомить читачів з новими працями з історії археографії та суміжних джерелознавчих дисциплін, публікаціями текстів та текстологічними розвідками, історико-джерелознавчими дослідженнями і оглядами широкого хронологічного діапазону, в основі яких лежать актові джерела XVI–XVIII ст., нарративні та полемічні пам’ятки XV–XVII ст., документальні й епістолярні матеріали XIX–XX ст., інші джерела, що зберігаються в українських та зарубіжних архівосховищах.

Редакційна колегія

П. С. СОХАНЬ (головний редактор),
Г. В. БОРЯК (заступник головного редактора),
І. М. ЗАБІЯКА, Н. П. СТАРЧЕНКО (відповідальні секретарі),
Я. Р. ДАШКЕВИЧ, Л. А. ДУБРОВІНА, Ю. А. МИЦИК,
В. І. НАУЛКО, Р. Я. ПИРИГ, О. В. ТОДІЙЧУК,
В. І. УЛЬЯНОВСЬКИЙ, В. С. ШАНДРА, Ю. І. ШАПОВАЛ

Підготовлено і видруковано за сприяння
Фонду Катедр Українознавства (ФКУ).
Програма українознавчих досліджень, фундатором якої є ФКУ,
фінансується за рахунок благодійних пожертв
українських громад США і Канади

І.В.ВЕРБА, О.С.РУБЛЬОВ (Київ)

**УЛЬЯНОВСЬКИЙ В. НАТАЛІЯ ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО:
ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТА**

(Полонська-Василенко Н. Історія України: В 2 т. –
К.: Либідь, 1992. – Т.1. – С. V–LVI)

З часу написання цієї рецензії пройшло чимало років і ми хотіли її зняти. Але про Н.Д. Полонську-Василенко з'явилося ряд праць, виходить монографія І.В. Верби. В них чимало дискусійного матеріалу. Щоб допомогти авторам, ми й вирішили її залишити, як нагадування, що рецензенти і самі пройшли цей шлях.

Ідеологічне табу, яке довгі роки тяжіло над постаттю Н.Д.Полонської-Василенко (1884-1973), майже цілковито викреслило з анналів історії науки в Україні ім'я цієї непересічної жінки. Тим відрадніше для нас поява у вітчизняній історіографії одного з перших узагальнюючих нарисів про життя і діяльність відомої дослідниці історії України, яка останні тридцять років свого життя перебувала на еміграції. Не можна не вітати той факт, що ґрунтовна вступна стаття передує популярному двотомному курсу "Історія України" Н.Д.Полонської-Василенко, що донедавна був відомий лише на Заході (в УРСР про нього знало лише вузьке коло фахівців), а нині прийшов і до вітчизняного читача.

Факти біографічного характеру і творчої лабораторії обдарованого науковця реконструйовані В.І.Ульяновським завдяки ретельній розробці значного джерельного матеріалу, який вперше вводиться у широкий обіг. Це вдалося зробити, насамперед, завдяки вивченню відповідних фондів, які знаходяться у київських архівах, зокрема, у ЦДАМЛМ України, ЦДАВО України, НБУ НАН України. При написанні вступної статті було використано також наукову літературу, численні мемуари, головним чином української діаспори за кордоном. Таке поєднання архівного матеріалу з науковим доробком закордонного українознавства, на наш погляд, має найкращі позитивні наслідки: це дало можливість В.І.Ульяновському переглянути деякі усталені оцінки, що тривалий час побутували в історіографії, а іноді й уточнити окремі факти нелегкого життєвого шляху Наталії Дмитрівни. Так, одним із перших автор нарисів використав такі важливі документи біографічного характеру Н.Д.Полонської-Василенко (дівооче прізвище – Меньшова), як свідоцтво про народження, атестат про закінчення гімназії та педагогічного курсу стажування тощо.

Всілякого схвалення заслуговує і факт публікації короткого

життєпису Н.Д.Полонської-Василенко, який віднайдений В.І.Ульяновським в Інституті рукописів НБУ НАН України і подається як додаток до вступної біографічної статті.

На особливу увагу заслуговують також і матеріали з наукового портфеля дослідниці, які тривалий час вважалися втраченими для науки. На них зробив наголос В.І.Ульяновський. З цього реєстру слід у першу чергу назвати її докторську дисертацію – “Очерки заселения Южной Украины в XVIII веке”, збірник документів “История заселения Южной Украины в XVIII столетии” у 2-х томах, роботи з історії Києво-Межигірської фабрики тощо. Важливо, що ці праці, а також збірник документів сьогодні фактично виконують функцію першоджерела, оскільки під час двох останніх світових воєн було втрачено чимало документів з цієї проблематики.

Перелік позитивних сторін рецензованої роботи буде не повним, якщо не згадати, що автор переглянув погляди еміграційних істориків (в основному О. П. Оглоблина та В.Омельченка) на постать Наталії Дмитрівни за дореволюційних часів, аргументовано спростувавши створений на Заході ореол дослідниці як українофілки вже змалку, довівши, що тоді Н.Д.Полонська-Василенко думала, говорила й писала виключно у контексті загальноросійської історіографії і лише під впливом подій та часу докорінно переглянула свої світоглядні позиції.

Також кардинального перегляду зазнала і трактовка діаспорних науковців на таку велику студію Наталії Дмитрівни, як “Историко-культурный атлас по русской истории с объяснительным текстом” у 3-х випусках (Київ, 1913-1914). В.І.Ульяновський дійшов висновку, що головною причиною затримки впровадження цього атласу у навчальний процес було не його українське забарвлення, а наукова конкуренція. Заслуховують на увагу й цікаві думки автора на причини захисту докторської дисертації Н.Д.Полонською-Василенко у Москві 18 жовтня 1940 р. На підставі відомих йому джерел В.І.Ульяновський зазначає: історик захищалася у Москві тому, що не мала підтримки у Києві, оскільки українські наукові кола вважали дослідницю чужою за духом, власне, істориком Росії. Ще один позитивний момент даного нариса полягає, на нашу думку, у тому, що автор розібрався у такому складному питанні, як директорство Наталії Дмитрівни у Центральному архіві давніх актів у Києві під час війни, зазначивши, що вона була керівником лише до початку 1942 р., а не до вересня 1943 р., як вважали українознавці діаспори. Також відзначимо, що у вступній розправі до двотомника приведено у фактичну відповідність прізвище головної героїні стосовно того чи іншого періоду її біографії (Н.Меньшова, Н.Полонська, Н.Полонська-Василенко), чого також не зробили попередники В.І.Ульяновського.

Але, як і кожний сумлінний дослідник, що має справу із надзвичайно складним біографічним жанром та базується на обмеженому колі джерел (нагадаємо, що велика частина архіву Н.Д.Полонської-Василенко

опинилася за кордоном України і була, зрозуміло, недоступною авторові), В.І.Ульяновський не уник й низки неточностей.

Так, незважаючи на перелік численних праць Н.Д.Полонської-Василенко, авторові не вдалося розкрити змістовний бік її вкладу в українську науку. На нашу думку, це варто було б зробити наприкінці нарису, подавши у концентрованій формі аналіз внеску науковця у розвиток археології, археографії й джерелознавства, історіографії тощо, наголосивши на тому, що нового привнесла дослідниця у науку порівняно зі своїми попередниками.

Автор також, на наш погляд, не зовсім слушно пов'язує невеличкий етюд “Екзамен” з історією складання Наталією Дмитрівною магістерського іспиту у 1915 р. (с.ХІІІ). Навряд чи його слід вважати автобіографічним. Ми гадаємо, що робота ця написана не пізніше 1900 р. і, можливо, є випускним твором майбутньої дослідниці з російської словесності при закінченні гімназії. На користь цього свідчить аналіз самого твору, а також підпис наприкінці його та адреса авторки: “Н.Меньшова. Киев. Институтская улица №27, кв.21”. Прізвище Меньшова Наталія Дмитрівна носила до 1906 р., а по вулиці Інститутській (згодом – Московська, 30, кв.2; Тарасівська, 12, кв.1; Тарасівська, 20, кв.5) вона мешкала до 1902 р. Та й психологічно навряд чи такі емоційні переживання, з якими написана робота, мав би викликати цей, зрештою другорядний епізод у житті 31-річної жінки, коли позаду вже було нещасливе кохання, розлучення із першим чоловіком, певні наукові здобутки. Враховуючи, що у Київському університеті Св.Володимира Наталія Дмитрівна мала чимало доброзичливих знайомих і колег (В.С.Іконніков, М.В.Довнар-Запольський та ін.), результат магістерського іспиту був заздалегідь визначеним і навряд чи міг її особливо турбувати.

Не зовсім слушним є твердження, що Н.Полонська була першою у стінах Київського університету жінкою – приват-доцентом (с. ХІV), що з її обранням на цю посаду археологія визнавалася як окрема обов'язкова на історичному відділенні дисципліна й мала бути створена спеціальна кафедра (с.ХІV), що курс старожитностей вона мала читати замість В.Ю.Данилевича (с. ХІІІ), що декан Бубнов вже поставив курс археології на вечірнє відділення в наступному 1916/17 році (с. ХІІІ). Адже сама Наталія Дмитрівна спростувала, що вона була першою жінкою – приват-доцентом Київського університету, зазначивши, що рівночасно із нею доцентуру та професуру дістали М.Васюхнова – з медицини та В.Радзимовська – з хімії. Крім того, як нам здається, відкриття кафедри археології у Київському університеті вже давно було потребою часу й було наперед визначено і без Н.Д.Полонської. Інша річ, що за умов першої світової війни, коли і без того бракувало викладачів і студентів, відкрити нову кафедру було справою, яка вимагала великих зусиль.

У листі Наталії Дмитрівни до батьків від 25 квітня 1916 р., вона, зокрема, зазначає, “теперь почти решено – я буду в будущем году читать археологию в Киевских курсах (йдеться про Київські вищі жіночі курси. –

Рец.), и б(ыть) м(ожет) Университета” (підкреслено нами. – Рец.). В іншому листі читаємо: “В новом университете (мається на увазі повернення евакуйованого університету з Саратова знову до Києва. – Рец.) археология будет представлять не дисциплинарный предмет, а самостоятельную дисциплину, кафедру, и на нее примут уже меня” (підкреслено нами. – Рец.). І останнє (цитуюмо лист від 2 травня 1916 р): “Бубнов (декан історично-філологічного факультету Київського університету. – Рец.) сообщает, что уже внес в программу вечернего заседания мое прошение о разрешении лекции – и я тут написала прошение. Даже М.В. (М.В.Довнар-Запольський. – Рец.) удивился такой предусмотрительности. Через несколько дней нужно объявить свой конкурс на будущий год” (підкреслено нами. – Рец.). Як бачимо, йдеться лише про можливу дію, а не про кінцевий результат, і декан навряд чи погодився би поставити курс Н.Д.Полонської без затвердження у званні приват-доцента (нагадаємо, що затвердження відбулося лише 13 грудня 1917 р.), та й у листі Наталії Дмитрівни висловлюється тільки надія, що із створенням такої кафедри (а ніхто ще не знав остаточного терміну) її візьмуть у цей колектив (навіть невідома була і посада). В останньому випадку, як нам здається, автор зробив не зовсім коректний переклад: неважко помітити, що мова йде про “вечірнє засідання”, а не про “вечірнє відділення”.

Безперечно, що у цьому документі йдеться про вечірнє засідання історично-філологічного факультету, а не про виклади з археології Н.Д.Полонської-Василенко на вечірньому відділенні (остання форма навчання є витвір вже радянських часів). А курс археології Н.Д.Полонська планувала отримати не від Данилевича, а від Смирнова, що мав від’їздити¹. Гадаємо, що факти доволі щасливої кар’єри Наталії Дмитрівни треба тісніше пов’язувати з тими історичними обставинами, які мали тоді місце в Росії та в Україні, зокрема, з подіями революції 1905-1907 рр., першою світовою війною тощо.

Зовсім іншою, аніж це вважає В.І.Ульяновський, була й мета поїздки Н.Д.Полонської-Василенко на Кавказ 1929 р. Автор твердить, що ця подорож відбулася для збирання матеріалів про перебування там у XVIII ст. запорожців (с. XXX). Насправді ж Наталія Дмитрівна їздила туди з іншою метою. В ті часи її чоловік, академік М.П.Василенко важко хворів, і дружина возила його на лікування до м.П’ятигорська². До речі, і в архіві Н.Д.Полонської-Василенко ми не знайшли жодного матеріалу, який стосувався би перебування запорізьких козаків на Кавказі.

Не зовсім слушно вважає В.І.Ульяновський Наталію Дмитрівну автором ряду праць, теми яких ніколи не потрапляли до кола її наукових зацікавлень, зокрема, з нумізматики (с. XXXI) та з історії декабристського руху в Україні (с. XXXVI). Нам здається, що до архіву вони потрапили випадково (як саме – ще треба з’ясувати) і, скоріш за все, належать комусь з діячів Київського відділу Імператорського Російського Воєнно-історичного товариства, де головою Розпорядчого комітету був батько Н.Д.Полонської-Василенко –

Д.П.Меньшов, – і де була розвинута нумізматика. Що ж до розвідок про декабристів, то вони можуть належати або академікові Д.І.Багалію, або його дочці (що більш імовірно) О.Д.Багалій-Татаринівій. До речі, немає цих візій і серед тих студій дослідниці, що були підготовлені до друку, але не побачили світ з різних обставин³.

Розвідки Н.Д.Полонської-Василенко з історії шведської, німецької, грецької, вірменської, молдавської та корсиканської колонізації Південної України В.І.Ульяновський датує серединою 20-х – початком 30-х рр. (с.ХХХІ). На нашу ж думку, це її підготовчі матеріали, принаймні, 1915-1917 рр. На користь цього свідчить сам стиль дослідниці, російська мова, дореволюційний правопис з характерним оформленням. Також немає там посилань на такі авторитети, як академік М.Є.Слабченко, Д.І.Багалій та ін., що було характерно для студій дослідниці у 1920-1930-ті роки⁴.

На наш погляд, В.І.Ульяновський занадто переяскравлює роль Н.Д.Полонської-Василенко, говорячи про те, що саме у неї виникла думка видати архів Коша Запорізької Січі. Для постановки такого питання і проведення цієї роботи їй бракувало і авторитету, і підтримки. Насправді ж, ініціатором цього проекту був академік М.Є.Слабченко, який давно вже виношував цю ідею⁵. Роль Н.Д.Полонської-Василенко у виданні Запорізького архіву швидше зводилася до посередницьких функцій між головою Археографічної комісії академіком М.С.Грушевським та ініціатором видання – професором (з 1929 р. – академіком) М. Є. Слабченком (принаймні до 1930 р.).

При висвітленні питання про підготовку Н.Д.Полонської-Василенко до захисту докторської дисертації упродовж 1939-1940 рр., автор нарису зовсім не згадує про роль у цій справі академіка Д.М.Петрушевського (с.ХХХІV-ХХХV). А вона була чи не ключовою. Саме Дмитро Мойсейович, як давній знайомий академіка М.П.Василенка, покійного чоловіка Наталії Дмитрівни, як ніхто опікувався нею: неодноразово розмовляв щодо її захисту з академіком Б.Д.Грековим, просив бути опонентами професорів В.І.Пічету, С.В.Бахрушина, Ю.В.Готье. Він же постійно тримав Наталію Дмитрівну у курсі всіх справ, що мали місце в Інституті Історії АН СРСР у Москві, зокрема, повідомив її про процедуру захисту докторської дисертації М.Н.Петровським тощо⁶.

До принципових питань слід віднести питання про співробітництво Н.Д.Полонської-Василенко з німецькою окупаційною владою у 1941-1943 рр. Про це слід було б сказати у статті чіткіше. Не може не дивувати, що автор без жодних застережень згадує про “відновлену ВУАН” за німців (с.ХХХVІІ): цікаво, яка кількість академіків була у цій Академії і наскільки органічно вона була пов’язана із справжньою ВУАН? У цьому ж контексті аж надто двозначно звучить фраза: “Навесні 1943 р. почалися нальоти радянської авіації на Київ”. І далі: “Жити стало, за словами Полонської-Василенко, “не тільки тяжко матеріально та інтелектуально, але й небезпечно”. Слід було думати про майбутнє...” (с.ХL). Виходить, що колабораціонізм – це доблесть

і героїство, а не злочин (як вважали і вважають і досі у країнах західної демократії – Великобританії, Франції).

Психологічні нюанси, можливі виправдання мотивів співпраці з гітлерівцями частини київської інтелігенції того часу найкраще змальовано у мемуарах відомого поета Н.Коржавіна, що зараз живе на еміграції, а в передвоєнний час був одним із київських старшокласників⁷. Введення цих нюансів дало б можливість, якщо не виправдати, то принаймні зрозуміти логіку поведінки Наталії Дмитрівни в окупованому Києві. На нашу думку, на співпрацю з німцями вона пішла цілком свідомо й добровільно, і це честі їй не додало. Хоча визначальним мотивом, мабуть, було не бажання догодити новим хазяям, а прагнення реалізувати наукові плани, сприяти розвитку української історіографії за сприятливіших (як їй попервах здавалося) обставин.

Тепер щодо призначення і зняття Н.Д.Полонської-Василенко з посади директора Археологічного інституту на початку 1942 р., як вважає автор, і роль у цьому питанні В.П.Багазія та В.С.Чудінова (до речі, вони не були співробітниками інституту) (с.ХХХVІІ). Історик була призначена на цю посаду не тому, як твердить В.І.Ульяновський, що вона була єдиним у Києві професором археології (були, наприклад, ще В.Є.Козловський, П.П.Курінний), а швидше через те, що була доктором наук і – головне – відома у Німеччині завдяки своєму другому чоловіку – М.П.Василенку. Варто згадати, що питанням підбору кадрів до наукових установ за окупації займався колега Наталії Дмитрівни – О.П.Оглоблин, що на той час був головою Київської міської управи.

Директором Археологічного інституту вона була призначена 20 жовтня 1941 р., правдоподібно, тимчасово – на термін до 31 грудня 1941 р. Чому? А тому, що за цей час повинні були з'ясуватися обставини, пов'язані з фінансуванням, і вирішитись питання щодо пріоритетності наукового напрямку для окупаційної влади. Так звана УАН фінансувалась з місцевого бюджету, тобто з коштів Київської міської управи. В.П.Багазія, що заступив на посаді голови цього органу О.П.Оглоблина, наполягав, на "законсервуванні" гуманітарних напрямків. Його підтримував і керівник фізико-математичного відділу проф. В.С.Чудінов. Невдовзі німецька адміністрація вирішила закрити гуманітарні установи, залишаючи природничі й технічні як такі, що мали практичне значення для неї⁸. Отже, як видно, не русофільство Наталії Дмитрівни було причиною її звільнення з посади директора названої установи, а брак коштів у Київській міській управі та переорієнтація наукових напрямків.

Потребує уточнення й теза В.І.Ульяновського щодо втрати архівних документів з фондів Центрального архіву давніх актів (с.ХХХІХ). Насправді ж, як видно із заяви Наталії Дмитрівни до Відділу культури та освіти Київської міської управи від 4 квітня 1942 р., архів майже не постраждав⁹.

Чимало фактів біографічного характеру також потребують уточнення і додаткового з'ясування. Подаємо наші зауваження у тезовому плані.

1. Так, у статті стверджується, що батько Наталії Дмитрівни – Д.П.Меньшов – був полковником упродовж 1893-1914 р. і помер 1918 р. (с.VI). Насправді він вже у 1909 р. був генерал-майором¹⁰. Що ж до дати смерті Дмитра Петровича, то останні з відомих нам даних про цього військового діяча датуються 29 грудня 1917 р.¹¹ та й у спогадах Н.Д.Полонської-Василенко, а також в “Енциклопедії українознавства” (ймовірно, енциклопедична стаття належить самій Наталії Дмитрівні) подається дата його смерті – 1917 р. Отже, немає підстав датувати смерть Д.П.Меньшова 1918 роком. (Проте, припускаємо, що, можливо, В.І.Ульяновський більш поінформований у цій справі).

2. Щодо Вищих Жіночих курсів у Києві, на які, як вважає автор, Н.Полонська була зарахована 1907 р. (с.VII). Насправді вона ще 1905 р. спочатку вступила на історично-філологічне відділення приватних ВЖК (засновник професор М.В.Довнар-Запольський та А.В.Жекуліна), а 1907 р. – на той же факультет державних курсів, які тоді щойно відкрились¹².

3. Стосовно вирішення так званого квартирного питання (с.XXVI). Справді, після 1929 р. М.П.Василенко й Н.Д.Полонська-Василенко мешкали у багатокімнатній квартирі. Справа з їх сусідами, студентами Войтовичем, Пиневичем, Шурановим, службовцями Велихатьком і Клопфером з родинами, була вирішена у судовому порядку ще 30 березня 1926 р.¹³, але Клопфер залишався жити у цьому помешканні до надання йому іншої квартири. Як свідчить племінниця М.П.Василенка – Н.К.Василенко, що проживала в його родині впродовж 1936-1938 рр., їх квартира складалася з 3-х кімнат¹⁴. Та й документи говорять про це ж саме: у 1938 р. у 3-х кімнатах (40 кв.м) розташовувалась бібліотека (11 тис. томів) та архів покійного академіка М.П.Василенка (2 тис. одиниць зберігання), не кажучи вже про матеріали самої Наталії Дмитрівни¹⁵. Зрозуміло, що в одній кімнаті такого скарбу не розташувати просто фізично.

4. Ще декілька зауважень до біографії дослідниці. Н.Д.Полонська-Василенко одружилась з О.М.Моргуном не у 1939 р. (с.XXXIII), а не пізніше червня 1937 р.¹⁶,

5. У 1936 р. Наталія Дмитрівна, хоча й була переведена з Інституту економіки до Інституту історії України на посаду старшого наукового співробітника (с.XXXIII), але так і не була затверджена на цій посаді (принаймні у 1938-1939 рр.)¹⁷.

6. На посаду директора КЦАДА Наталія Дмитрівна була призначена не в березні 1942 р. (с.XXXIX), а 15 грудня 1941 р.¹⁸.

Автор, йдучи слідом за споминами Наталії Дмитрівни, називає її неодноразово дружиною “ворога народу” (с.XXV, XXVI) маючи на увазі той факт, що М.П.Василенко був репресований у сфальсифікованій справі “Київського обласного центру дій”. Але, на нашу думку, термін “ворог народу” – це усталений вираз 30-х, а не 20-х років. Що робили з “ворогами народу”, а також з їх родинами (ЧРЗБ (російська аббревіатура – ЧСИР) – “членами родин зрадників батьківщини”) у 1930-ті роки – надто добре

відомо. Вживання ж Наталією Дмитрівною цього терміну щодо себе та свого покійного чоловіка у її численних спогадах є певним перебільшенням. Нагадаємо, що Микола Прокопович, зазнавши репресій з боку влади, згодом все ж був відновлений на посаді, працював в Академії, помер у власному ліжку, а не, припустимо, у табірному бараці, чи під час етапу від однієї сибірської або північної “зони” до іншої, й не поневірявся на засланні, як академік ВУАН К.Харлампович. Та й Наталія Дмитрівна мала помешкання, роботу, здійснювала наукові подорожі, працювала в архівах, читала лекції, врешті, захистила докторську дисертацію. Дружин же “ворогів народу” звільняли з посади, позбавляли помешкання, нарешті, заарештовували...

Зрозуміло, це ніскільки не свідчить, що академік М.П.Василенко не зазнав утисків з боку радянської влади. Зовсім ні. Репресії щодо нього справді мали місце. Інша справа, що під пером Наталії Дмитрівни в роки її еміграційного життя ці нагінки, як і страждання його родини, набули дещо перебільшеного (у порівнянні із долями того часу інших представників української інтелігенції), подекуди циклопічного вигляду. Це саме стосується і змалювання Н.Д.Полонською-Василенко так званого процесу “Київського центру дій”, що був лише дитячою забавкою у порівнянні з процесами (відкритими і закритими) 1930-х років, із “справи” “СВУ” починаючи. Отже, й до спогадів навіть такого поважного автора, відомого дослідника історії України, як Н.Д.Полонська-Василенко, слід підходити критично, оскільки мемуарний жанр має свою специфіку й потребує ретельної перевірки за першоджерелами.

Певні сумніви викликають також деякі висновки В.І.Ульяновського. Це стосується, насамперед, твердження, що саме Наталія Дмитрівна виступила головним ініціатором написання чотиритомної колективної праці “Історія Києва” (с.ХХХVI) (ми не знайшли документального підтвердження цьому) і репліки щодо того, що роботи Н.Д.Полонської-Василенко з історії Києво-Межигірської фаянсової фабрики є найповнішим дослідженням на цю тему (с.ХХХV). Це питання може бути остаточно з’ясоване, коли буде досліджена наукова спадщина О.П.Оглоблина, який також плідно працював над цією проблематикою.

Заслуговують на докладніше вивчення і стосунки Н.Д.Полонської-Василенко з релігією (може, відвідини Наталією Дмитрівною церкви для ознайомлення з церковним мистецтвом трактується як релігійність?), і перша (?) закордонна подорож у 1916 р. (с.ХIV), і твердження про те, що ніхто ні до, ні після неї так фронтально не працював в Одеському архіві (с.ХV) (згадаємо, наприклад, академіка М.Є.Слабченка) тощо.

Крім того, оскільки у статті подається великий перелік ненадрукованих праць дослідниці і подекуди не зовсім точні роки їх підготовки, вважаємо доцільним навести стислий список цих розвідок, який належить перу самої Н.Д.Полонської-Василенко: “Втікачі на Південній Україні” (1929), “Козацькі літописи” (1941), “Києво-Межигірська фабрика” (1943), “Біографія акад. М.П.Василенка” (1943), “Заселення України” (1944).

Іноді у статті трапляються окремі неточності у написанні прізвищ, ініціалів, окремих назв. Подаємо лише правильний варіант: Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (с.VI), Київський відділ Імператорського Російського Воєнно-історичного товариства (с.VI), Хрестовоздвиженська церква (с.VII), поручик (а не прапорщик) С.Г.Полонський (с.VII), “Историко-Культурный атлас по русской истории с объяснительным текстом” (с.IX), Комісія для виучування соціально-економічної історії України XVIII-XIX ст., в зв’язку з історією революційної боротьби¹⁹ (с.XXX), віце-президент АН Палладін (с.XXXIII), опонент О.А.Савич (с.XXXIV), Головний історичний архів ім. В.Б.Антоновича (а не Головархів) (с.XXXIX) тощо.

Зауважимо, що В.І.Ульяновський стверджує, що по вступі радянських військ до Праги 1945 р. ректор УВУ у Празі, колишній президент Карпатської України Августин Волошин був розстріляний (с.XLI). Це не зовсім точно. Він справді був заарештований, але під час слідства помер у в’язниці, а не був розстріляний.

Також окремі неточності знаходимо у посиланнях. Так, подається робота чи архівне джерел, але не вказується сторінка чи аркуш, місце видання. Цитуються листи дослідниці до Д.І.Яворницького (с.XXXVIII), але без посилання. Про роботу Н.Полонської “К вопросу о христианстве на Руси до Владимира” сказано, що її надруковано в “Журнале Министерства народного просвещения”, 1917 кн.1, а правильно – кн.IX. Крім того, всі розправи радянського періоду подаються за підписом “Н.Д.Полонська-Василенко” (ймовірно, це запозичено з її збірки “Запоріжжя XVIII століття та його спадщина” в 2-х т., Мюнхен, 1965-1967), тоді як переважну більшість творів історик підписувала у цей час як “Василенкова-Полонська Н.” (за винятком деяких рецензій та праць 1939-1941 рр.). Крім того, автор посилається на деякі документи як на архівні, хоча вони вже були надруковані (наприклад, свідоцтво про шлюб М.П.Василенка та Н.Д.Полонської) (с.XXIV).

Безперечно, зазначені неточності в жодній мірі не здатні зіпсувати загального позитивного враження від рецензованої статті. Маємо надію, що висловлені зауваження стануть у нагоді під час підготовки до друку нового поліпшеного видання “Історії України” Н.Д.Полонської-Василенко, як зазначає В.І.Ульяновський (с.XLIX), “на підставі авторського рукопису, з виправленнями досить численних помилок і друкарських огріхів видання 1972-1976 рр., з доповненням за бажанням авторки списків літератури, з серйозною передмовою та коментарями, де мають бути розглянуті факти, віднайдені джерела, висвітлені дискусійні моменти тощо”.

¹ Відзначимо ще такі роботи: Білоконь С. Н.Д.Полонська-Василенко – історик, філософ, біограф // Книжник. – К., 1991. – №4. – С.21; Верба І. “Запорізька матка”: Н.Д.Полонська-Василенко: короткий нарис життя та діяльності // Старожитності. – К., 1992. – №20. – С.4-5.

² Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського НАН України. – Ф.42, спр.279, арк.4 (далі НБУ ІР НАН України).

³ Див.: Полонська-Василенко Н. Видатні жінки України. – Вінніпег – Мюнхен, 1969. – С.128.

⁴ Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України. – Ф.542, оп.1, спр.86, арк.69 зв. (далі – ЦДАМЛМ України)

⁵ Там само. – Арк.86 зв.

⁶ Там само. – Арк.74.

⁷ Там само. – Арк.75 зв.

⁸ Див. відповідні листи акад Д.М.Петрушевського до Н.Д.Полонської-Василенко за 1939 р. (ЦДАМЛМ України. – Ф.542, оп.1, спр.220).

⁹ Див.: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.3859, оп.1, спр.221, арк.30-31 (далі – ЦДАВО України); Полонська-Василенко Н. Українська Академія Наук: Нарис історії: В 2-х ч. – Мюнхен, 1958. – Ч.ІІ. – С.195-199. – Додаток ч.9.

¹⁰ Див.: НБУ ІР НАН України. – Ф.42, спр.23-29.

¹¹ Див. листи проф. М.Є.Слабченка до акад. С.О.Єфремова за 1927 р. (Науковий архів НАН України. – Ф.257, оп.1, спр.10, 17.); Полонська-Василенко Н. Архів Запорізької Січі та питання про видання його // Укр. історик (Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен). – 1968. – №1-4. – С.136; Винар Л. Матеріяли до біографії Н.Полонської-Василенко // Укр. історик. – 1983. – №2-4. – С.67; Полонська-Василенко Н. Історична наука в Україні за советської доби та доля істориків // Записки НТШ. – Париж; Чикаго, 1962. – Т.173. – С.18 (до речі, в додатку до роботи Полонської-Василенко Н. “Історія України” (К., 1992. – Т.2. – С.604) подано неправильно цю працю).

¹² ЦДАМЛМ України. – Ф.542, оп.1, спр.220, арк.70-70 зв.

¹³ Див.: Коржавин Н. В соблазнах кровавой эпохи // Новый мир. – 1992. – №8. – С.175-181.

¹⁴ Цікаво, що в списку науково-дослідних установ на 1942 р. гуманітарних закладів вже не було (Див.: Державний архів Київської області. – Ф.2356, оп.6, спр.172, арк.61-62).

¹⁵ Там само. – Спр.175, арк.8.

¹⁶ Центральний державний історичний архів України у м.Києві. – Ф.1196, оп.1, спр.2, арк.4.

¹⁷ ЦДАВО України. – Ф.3806, оп.1, спр.48, арк.20.

¹⁸ Див.: Полонська-Василенко Н. До історії архівів Києва // Укр. історик. – 1968. – №1-4. – С.90-91; Енциклопедія українознавства. Словникова частина. – Париж; Нью-Йорк, 1962. – Т.4. – Ст.1520.

¹⁹ ЦДАМЛМ України. – Ф.542, оп.1, спр.272, арк.1.

²⁰ Див.: НБУ ІР НАН України. – Ф.42, спр.246, арк.1.

²¹ Особисте свідчення Н.К.Василенко від 7 травня 1992 р.

²² Див.: НБУ ІР НАН України. – Ф.40, спр.120, арк.1.

²³ ЦДАМЛМ України. – Ф.542, оп.1, спр.220, арк.46.

²⁴ Там само. – Спр.287, арк.7.

²⁵ Див. автобіографію Н.Д.Полонської-Василенко від 20 жовтня 1943 р. (Старожитності. – 1992. – №20. – С.5 / Публ. І.В.Верби).

²⁶ Про цю подорож Наталія Дмитрівна у своїх спогадах не згадує. (Див., наприк.: Полонська-Василенко Н. Моя наукова праця (війна, 1913-1916): Уривок із спогадів // Укр. історик. – 1983. – Н- 2-4. – С.38-50). Та ще у 1897 і в 1912 рр. майбутня дослідниця побувала у Швейцарії, Німеччині, Італії (Див.: ЦДАМЛМ України. – Ф.542, оп.1, спр.79, арк.92; спр.87, арк.1-1 зв.; спр.194, арк.5-7).

²⁷ ЦДАВО України. – Ф.3859, оп.1, спр.221, арк.31.

²⁸ Киевская мысль. – 1911. – 9 февраля.

²⁹ Відділ рукописів Інституту літератури ім.Т.Г.Шевченка НАН України. – Ф.37, спр.531, арк.28.

³⁰ Див.: Вороненко В.В.: Кістерська Л.Д., Матвеева Л.В., Усенко І.Б. Микола Прокопович Василенко. – К., 1991. – С.172-173. (До речі, цю роботу автор зовсім не використав, хоча у ній міститься чимало фактів з біографії Н.Д.Полонської-Василенко).